

УСНА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ВОЛОДИМИР ПАНІОТТО (упорядник),

доктор філософських наук, професор кафедри соціології НаУКМА, гендиректор Київського міжнародного інституту соціології (04655, Київ, вул. Г. Сковороди, 2)

VOLODYMYR PANIOTTO (compiler),

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor at the Department of Sociology, National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Director General of the Kyiv International Institute of Sociology (2, H. Skovoroda St., Kyiv, 04655)

v.paniotto@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1721-9100>

Валерій Хмелько в моєму житті та в житті моїх колег

Валерій Хмелько, 2013. Фото, яке подобалося йому

Цитування: Паніотто, В. (упорядник) (2021). Валерій Хмелько в моєму житті та житті моїх колег. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 4, 172–189.

Валерій Хмелько в моєму житті

Для мене відхід із життя Валерія Хмелька — це більше, ніж втрата. Валерій казав, що людина не існує сама по собі — в її особистість вплетені також зв'язки із близькими людьми, одиницею суспільства є не сама людина, а людина у сукупності цих зв'язків. Цю одиницю він називав соціоном і зазначав, що це поняття вигадав Дмитро Галенко¹ (причому придумав, здається, у розмові з Валерієм). Загалом у Валерія було таке трактування соціону (мені здається, що сам Галенко займався моделюванням соціона в дещо іншому трактуванні²). Якщо не брати до уваги найближчих родичів, то Валерій був головною частиною мого соціону. Я відчуваю, що без Валерія мій професійний рівень істотно знизився. Деякі царини знань я не вивчав, не знав і не замислювався про них, цілком покладаючись на Валерія, в якого міг запитати в будь-який момент, причому його відповіді завжди були вельми конструктивними. Що вже казати про загальнолюдський вимір мого соціону! До того ж він був, мабуть, найрозумнішою людиною з усіх, з ким мені довелося в житті зустрітися (хоча було ще 2–3 людини, котрі наближалися до його рівня). Мені пригадується висловлювання іншого Володимира Ілліча про Льва Толстого («Какая глыба, а? Какой матерый челове-чище!»), але воно набуло вже іронічного характеру. Принаймні люди, що мали змогу із ним спілкуватися не мимохідь, відчували його інтелектуальну потугу (далі я процитую деяких наших закордонних колег).

Це не заважало Валерієві припускати помилок, хоча можливо, що це помилки з мого погляду, а він би довів, що все було правильно. Наприклад, у 1991-му чи 1992-му, син Валерія Володимир пропонував купити особняк для нашої компанії. Ми одержали перші міжнародні замовлення, двокімнатна квартира на Бессарабці коштувала тоді півтори тисячі доларів, а особняк у кілька разів більше, але грошей нам би вистачило. Потім ціни на житло зросли у п'ятсот разів і ми могли б продати особняк і займатися наукою, не заробляючи гроші на наші наукові дослідження комерційними проектами. Але Валерій казав, що політична ситуація нестабільна і є шанси на повернення комуністів, котрі зможуть націоналізувати помешкання. Інша помилка — це багаторічне небажання Валерія розвивати у КМІСі маркетингові дослідження, але потім він зрештою визнав це помилкою. Спірним було й наше рішення не ставати частиною Гелапа, коли нам це активно пропонували, але тут, можливо, рішення було правильним.

Попри постійне спілкування і взаємне читання всіх своїх праць, у нас майже немає спільних статей. Нижче видатний американський соціолог, экс-президент Американської соціологічної асоціації Мелвін Кон пояснює, чому вважає Валерія Хмелька великим ученим. От через це прагнення наукової строгості, доведеності, вичерпної точності формулювань я не міг з ним працювати над спільним текстом, ми дискутували з приводу кожної фрази. Прагнення точ-

1 Померлий у розквіті сил Дмитро Миколайович Галенко (1935–1979) від кінця 1960-х років керував групою соціологів у відділі моделювання складних систем М.М. Амосова (Інститут кібернетики АН УРСР).

2 Галенко, Д.Н., Яковенко, Ю.И. (1973). Некоторые эксперименты с моделью «Социон». *Кибернетика и вычислительная техника*, 21, 54–59.

ності призводило до подовження речень, складнопідрядних уточнювальних конструкцій, обтяжувало текст, робило його важким для прочитання, незрозумілим, потрібно було вдумуватися в кожну фразу. Я прагнув більшої популярності, жертвуючи точністю. Ну й до гумору в нас різне ставлення, Валерій писав надто серйозні тексти й хоча добре розумів і гумор, і анекдоти, сам їх у текстах не використовував. У нас була завелика різниця у стилях, тому спільні статті не виходили, тільки взаємне читання і поради.

Напрочуд вдумлива, ретельна і завзята робота над усім, чим він займався, призводили до того, що завдання глобалізувалося, ставало важливим для країни в цілому, ба навіть для світу. У 1982 році я допомагав йому проводити дослідження на Жданівському заводі «Азовсталь». Це було опитування робітників, і там серед іншого було запитання про відповідність здобутої освіти вимогам роботи. Це дослідження давно можна було швидко закінчити й забути про нього (як я і планував), натомість Валерій почав розбиратися в цьому запитанні й дійшов висновку про те, що дисонанс між здобутою освітою і реально необхідною на робочому місці має чимало негативних наслідків. Ми місяцями продовжували займатися цим після закінчення опитування і підготували «Методику соціально-інформаційного забезпечення збалансованого вдосконалення структур робочих місць і кадрів промислового підприємства» обсягом у дисертацію (7 друкованих аркушів); її було депоновано в ІНІСН¹ і можна було використовувати в найрізноманітніших галузях промисловості. У нього була геть зовсім відсутня типова для радянських (і пострадянських) людей установка на те, що ти нічого не можеш змінити у країні в цілому («стінку лобом не пробити»). Тому Валерій був причетний разом з Галиною Старовойтовою² і залучив мене до підготовки листа Михайлу Горбачову про способи розв'язання конфлікту в Нагірному Карабасі. Або ж розробляв механізм запобігання ядерній війні між СРСР і США і намагався донести цю ідею до керівництва Радянського Союзу. До речі, ідея була доволі цікавою — розмістити американську військову базу з ядерною зброєю поряд із Москвою (і ще кількома великими містами) і радянську військову базу з ядерною зброєю — поряд із Вашингтоном (а також, скажімо, Нью-Йорком та Чикаго). Якби та чи та сторона розпочала війну, то її столиця і найбільші міста гарантовано були б стерті з лиця землі — чудовий стримувальний чинник.

Ще одна риса Валерія, що на мене справила враження і вплинула на мою поведінку — це принциповість і, скажімо так, свідомо правильність. За радянських часів ти розумів тотальну облудність держави, протилежність декларованих принципів і реальних дій. Більшість людей відповідали на це взаємністю, чесність стосовно держави в цих умовах виглядала як дивакуватість. Про це дуже точно казав Жванецький у різних своїх мініатюрах, наприклад, «Держава і народ»: «Держава все, що можна, забирає у нас, ми — у держави. Вона рідна, і ми

1 Інститут наукової інформації із суспільних наук РАН.

2 Галина Старовойтова — етносоціолог, радянський і російський політик, правозахисниця, була народним депутатом СРСР, Росії, Державної думи РФ. Її було убито 20 листопада 1998 року в Санкт-Петербурзі.

рідні. У неї та в нас нічого начебто вже не залишилося. Ну там воєнне щось... Антену параболічну на Далекому Сході, унікальну... Хтось відвернувся — і нема її... По сараях, по парниках... Вантажівка після аварії боком лежить, а в ній усередині копірсаються. На ранок — один остов: піранї...» і т. ін. Пам'ятаю, навіть уже не за радянської доби, а на початку 1990-х ми перевіряли метод вивчення чутливих тем — random response. Інтерв'юєр стоїть спиною до респондента, респондент кидає монету і якщо випадає орел — каже «так», а якщо решка — чесно відповідає на запитання: «Чи крадете Ви щось на роботі?» (запитували, звісно, якимось більш делікатно — на кшталт: «Чи приносите ви щось корисне додому з роботи?»). Інтерв'юєр не знає, чому респондент відповідає «так», і повна анонімність. Але якщо «так» відповіли 80%, то з них приблизно 50% — це випадки, коли випав герб, а 30% — точно крадуть. Отож, виявилось, що це зовсім не чутливе запитання — більшість відповідали, що, ясна річ, крадуть, бо все народне, і монету навіть не кидали. А Валерій поводився не як радянська людина, а як німець, котрий стоїть біля переходу на червоне світло, хоча машин нема й на обрії. І не тому, що боїться наслідків (ми переховували заборонену літературу, обговорювали різноманітні варіанти дії задля повалення влади, він підписував протести тощо), а тому, що вважав не гідним своїх принципів поводитися так, як поводить держава. Пам'ятаю, він якимось зателефонував мені і радо повідомив, що домігся, аби інститут, де він працював¹, дозволив йому оплачувати в бухгалтерії свої особисті міжміські розмови. «А що, — запитую, — у вас якимось контролюють, хто куди телефонує і робочий це чи особистий дзвінок?» «Ні, не контролюють, але я ж то знаю, які мої дзвоників не по роботі, і не можу собі це дозволити, мені доводилось вибігати дзвонити в обід чи після роботи, що було дуже незручно. А інститут ніяк не погоджувався, щоб я оплачував особисті дзвінки, довго пручався. Але я, нарешті, домігся!» Це справило на мене таке враження, що й дотепер пам'ятаю, хоча це було років 35 тому.

Натомість у роботі КМІСу чесність і принциповість Валерія були дуже важливі і допомогли створити репутацію. Про принципи роботи КМІСу ми домовилися від самого початку (у нас і зараз у різних місцях інституту про всякий випадок висить девіз, яким мають керуватися співробітники в сумнівних випадках — «Репутація важніша за прибуток»). Але не всі замовники в це вірили. І хоча за смислом і я і Валерій говорили замовникам одне й те саме, однак Валерій був переконливіший. Я пам'ятаю один із перших і дуже серйозних наїздів із погрозами від великого бізнесмена С., котрий просив додати кілька відсотків у його рейтинг, щоб була позитивна динаміка (це йому потрібно було, аби заручитися підтримкою президента). І тільки після зустрічі з Валерієм він остаточно

¹ Хоч як це парадоксально, Валерій Хмелько, який виношував плани повалення чинної влади, працював в Інституті історії партії при ЦК Компартії України. Склалося так, що кандидатську дисертацію, яку він написав, працюючи в Держуніверситеті ім. Т.Г. Шевченка, вважали ревізійністською, але Інститут історії партії йому допоміг, підтримав і запросив до себе на роботу. Судячи з усього, керівництво розуміло наявну ситуацію краще за решту й було гранично цинічним. Наприклад, заступник директора цього інституту, котрий писав книги, що прославляють партію, сказав мені в особистій розмові, що партія пронизала всі сфери суспільства ніби ракова пухлина.

переконався, що нічого не досягне жодними погрозами. У 2004 році, коли наш екзит-пол (спільний із «Демініціативами» і Центром Разумкова) показав, що вибори сфальсифіковані, під час різних дуже складних переговорів мені не потрібні були жодні консультації з Валерієм, я точно знав його позицію з будь-якого питання, навіть не запитуючи.

Взагалі, у мене таке враження, що рівень безпринципності політиків, політехнологів і журналістів не падає, кожен результат соціологічного опитування, що не подобається тій чи тій політичній силі (а будь-який результат не подобається якимсь політичним силам — ну не можуть всі бути першими в рейтингу!), призводить до обвинувачень у продажності. Іноді я намагаюся пояснити, що фальсифікація результатів може призвести до скарг, перевірки ЕСОМАРу або САУ й до втрати репутації та прибутку. Але не пояснюю ще більш жорстку мотивацію, яка не припускає порушення професійних і людських норм, — це думка твоєї референтної групи. Як я, керівник центру, що допустив ці порушення, міг би дивитися в очі Валерієві, іншим своїм друзям, співробітникам КМІСу і колегам-соціологам, з якими підтримую дружні стосунки? Це було б саморуйнуванням, знищенням сенсу своєї діяльності. Не кажу про це, позаяк політики та журналісти навряд чи зрозуміють серйозність цієї мотивації, ще більш важливої, ніж необхідність доброї репутації для заробляння грошей у майбутньому.

Якщо не говорити про сім'ю, то Валерій Хмелько справив на моє життя найсуттєвіший вплив. Я вже писав про це у вітаннях з приводу різних ювілеїв, тому знайду і процитую.

«Коли ж це було? Здається, у 1970-му... Я щойно закінчив університет, одержав диплом математика і працював у відділі В.П. Чорноволенка в Інституті філософії АН УРСР (то був перший і поки єдиний відділ соціології). Я вважав себе дуже розумним і пишався тим, що сам Сакада (він був тоді — страшно вимовити! — Аспірантом) запитував у мене, що таке дисперсія. І раптом у відділ потрапляє на рецензію праця якогось Хмелька («Сприйняття радянської дійсності студентами-африканцями»), який використовує не тільки коефіцієнт кореляції, а й незнайомий мені коефіцієнт конкордації. Мене це вразило до глибини душі.

З цієї рецензії й почалося наше знайомство. З'ясувалося, що Валерій Хмелько спочатку закінчив фізичний факультет мого ж університету (у Києві тоді був лише один університет, якщо не брати до уваги університет марксизму-ленінізму), потім зацікавився соціологією і закінчив філософський факультет. До речі, його курсова про інтелігенцію теж справила на мене враження — він показав, що з точки зору марксизму власність — це не тільки володіння, а й розпорядження засобами виробництва, тому інтелігенція — це не прошарок, а два класи: ті, хто розпоряджається — «деспоненти» (номенклатура) і «пролетарі» розумової праці. Будь у нього не такі викладачі, як Г.І. Горак і В.П. Чорноволенко, — невідомо чим би закінчилася для нього ця робота».

Група моделювання суспільства. Першим важливим результатом нашого знайомства з Валерієм Хмельком було створення неформальної групи для моделювання суспільства. У відділі конкретних соціальних досліджень Інституту

Група моделювання суспільства, 1982.

Роман Ленчовський, Володимир Паніюто, Валерій Хмелько, Леонід Фінкель

філософії (формально відділ був створений у 1968-му, реально почав працювати у 1969-му, я проходив у ньому практику, коли навчався на 5-му курсі мехмату) працювала так звана госпдоговірна група. Це був радянський варіант комерційного соціологічного підприємства, ця госпдоговірна група виконувала замовлення підприємств на проведення соціологічних досліджень і заробляла гроші для Інституту. Групу очолював Михайло Лойберг, результати віддавали на опрацювання до Інституту геохімії та фізики мінералів. Річ у тім, що приятель Лойберга Борис Горлицький, який працював у цьому інституті, був одним із фундаторів напряму «математична геологія» в Радянському Союзі, а в нього працював програмістом Леонід Фінкель (потім Леонід очолив відділ програмістів). З Льонею ми швидко знайшли спільну мову і подружилися ще раніше, ніж я познайомився з Валерієм. Несподівано з'ясувалося, що Льоня і Валерій добре знайомі, обидва вони грали в експериментальній студії театральної імprovізації, що існувала в Києві (цікава ідея, актори імпровізували на замовлення глядачів, що їх ті писали на папірцях). Те, що мої друзі захоплювалися акторською грою, було для мене повним сюрпризом. Ми почали активно спілкуватися, а також відвідувати семінар М.М. Амосова в Інституті кібернетики АН УРСР, присвячений соціальному моделюванню¹. Так чи інакше, на пропозицію Валерія Хмелька було створено групу для розроблення комп'ютерної моделі суспільства, куди крім нас трьох увійшов також філософ

1 Детальніше див.: Паніюто, В. (2014). Амосов і моделювання соціальних процесів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 199–206.

Роман Ленчовський (Валерій Хмелько навчався з ним на факультеті соціології, а я познайомився з ним, коли він редагував мою першу книгу). Звісно, Валерій Хмелько став неформальним лідером нашої групи, а його теорію було покладено в основу розроблюваної моделі. Ішлося про створення комп'ютерної моделі суспільства, вихідними даними якої були б гуманістичні цінності — рівень доброти, співчуття, чуйності в суспільстві. Ми вважали це найголовнішим показником розвитку суспільства (а економіка — це лишень засіб для досягнення цих цілей). Передбачалося, що після створення моделі буде проведено обчислювальні експерименти, знайдено слабкі місця радянського суспільства і ми перейдемо до практичній роботі з руйнування цієї тоталітарної системи. Ми регулярно зустрічалися впродовж багатьох років і це стало головним науковим напрямом усієї моєї діяльності.

Київський міжнародний інститут соціології. Ми намагалися зібратися в одному місці й отримати фінансування нашої роботи. Зрештою у 1985-му з допомогою В.П. Чорноволенка мені вдалося створити відділ методики, методів і статистичного аналізу соціологічної інформації, але керівником цього відділу був призначений С.Б. Кримський; я заступив його на цій посаді тільки у 1990-му. У 1987 році я створив у відділі сектор моделювання соціальних процесів. Але взяти на роботу членів групи, яка розробляла модель суспільства, насамперед Валерія Хмелька, попри те, що він був уже доктором наук, мені не вдалося, тому що того ж року замість В. Чорноволенка, який фактично створив Відділення соціології, керівником Відділення призначили фахівця з політекономії соціалізму Ю.М. Пахомова. З міркувань, що не мають жодного стосунку до наукових, він був проти зарахування Валерія Хмелька (а інших членів групи й поготів). Відділення соціології 1990 року було перетворено на Інститут соціології НАН України, а 1991-го сектор моделювання закрили. Хоча відділ мій не закрили — тільки сектор, але залишатися в Інституті не мало сенсу. Паралельно (у 1990-му) у Валерія Хмелька виникли неприємності в його інституті (Інституті історії партії при ЦК Компартії України) через те, що Валерій зайнявся політичною активністю (в межах демплатформи КППС¹); від нього зажадали припинити цю діяльність, але він відмовився і звільнився. У червні 1990 року Валерій Хмелько став директором РНПСЦ — республіканського науково-практичного центру Соціологічної асоціації України. Я став допомагати йому налагоджувати роботу центру, з'явилися замовлення. І у Валерія за згоди Соціологічної асоціації УРСР виникла ідея приватизувати РНПСЦ і зібратися в ньому для розроблення моделі суспільства та виконання спільного проєкту з Мелвіном Коном. У 1992 році ми реалізували цю ідею, до того ж нам запропонував допомогу американський політолог і соціолог Майкл Свафорд — і ми створили американсько-українське підприємство Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). Від 1992-го і до сьогодні я є директором КМІСу, тож я зобов'язаний Валерієві не тільки напрямом робіт, а й своїм робочим місцем.

1 Демократична платформа — течія в КППС і КПУ, створена у грудні 1989 року на основі партклубів, неформальних організацій, що об'єднували членів КППС, котрі виступали на підтримку перебудови і М. Горбачова.

Рис. 3. Люцерн (Швейцарія), 1992

КМІС виконує близько 150 проектів на рік і провів уже тисячі досліджень, багато з яких справили неабиякий вплив на процеси у країні (скажімо, екзит-пол 2004 року). Але, на жаль, до соціологів дослухаються, лише коли вони допомагають виконати завдання завоювання або утримання влади. Я хочу навести приклад глибокого розуміння Валерієм процесів, що відбуваються в країні, і розповісти про його прогноз-попередження, який, на жаль, не був почутий. Я вже писав про це влітку 2014 року, коли святкували 75-літній ювілей Валерія Хмелька. «Найсумніше — це те, що реалізувалося попередження В. Хмелька 20-річної давнини (це робить честь Валерієві і не робить честі політикам нашої країни)», писав я, цитуючи його статтю, написану у 1994-му: «Зацікавленість більш як половини громадян України у збереженні тієї можливості використання російської мови, що була звичайною для них впродовж майже всього їхнього життя, — це така обставина, на яку мають зважати всі політики, які насправді прагнуть зберегти цілісність української держави, не допустити її розколу і використання її лінґво-етнічної неоднорідності її недругами...

Імперсько зорієнтовані діячі Росії вже пропагують ідею захисту і, фактично, об'єднання всіх російськомовних людей. Звертаються вони, як до своїх, і до російськомовних українців, що мешкають в Україні...

1 Хмелько, В. (1994). Третий год независимости: что обнаружили вторые президентские выборы. *Украина сегодня: Хроника-анализ-прогноз. Бюллетень Киевского центра политических исследований и конфликтологии*, 6, 22–30.

Гадаю, що для зміцнення самостійної державності України необхідно переосмислити національну ідею. Осмислити її як ідею власне політичну, усунувши культурно-етнічні акценти, і зосередити зусилля на формуванні в Україні єдиної політичної нації, всі представники якої зможуть вважати себе українцями — незалежно від своєї етно-національної чи лінгво-етнічної належності...»

Я навів невеликий фрагмент тексту, але вся стаття і 2014 року, і зараз виглядає так, ніби була щойно написана. Попередження це не було почуто.

В. Хмелько та В. Паніотто, 2008. Конгрес соціологів у Москві

Згадується анекдот про американського журналіста в Ізраїлі. Він замовив кімнату в кращому готелі Єрусалима, вікна якого виходять на знамениту Стіну Плачу, і спостерігав, як вродливий старець щодня приходив до цієї стіни зранку, а потім після полудня і несамовито молиться. Минуло кілька тижнів, і журналіст вирішив взяти інтерв'ю у цієї людини:

«– Вибачте, я помітив, що ви вже багато днів поспіль приходите молитися до Стіни Плачу. Як давно ви приходите сюди молитися?»

– Вже 20 років, — чемно відповідає чоловік.

– І за що ви молитесь? — запитує журналіст.

– Вранці я молюся про мир у всьому світі, потім йду додому. Після полудня я повертаюся і знову молюся про мир.

– І що ви відчуваєте всі ці 20 років, коли приходите сюди молитися?»

– У мене таке враження, що я розмовляю зі стіною».

Те, про що Хмелько писав 20 років тому, поступово вочевиднювалося для багатьох. Але, на жаль, не для всіх.

Кафедра соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія». У тому ж 1992 році до нас звернувся В'ячеслав Брюховецький, котрий опікувався організацією нового університету — відродженням Києво-Могилянської академії. Він запропонував КМІСові допомогти з доббором викладачів для Могилянки. Нам дали кілька прізвищ по кожному із 6 напрямів, з яких починалася Могилянка, і ми методом сніжної грудки опитали по 50–60 експертів у кожній сфері, щоби скласти список лідерів за кожним із напрямів. Після цього нас запросили створити кафедру соціології, а потім факультет суспільних наук. Оскільки к КМІСі було забагато методичної роботи, якою здебільшого займався я, то організація кафедри лягла переважно на плечі Валерія (хоча я йому допомагав як міг) і він став завідувачем кафедри. Ми планували, що раз на рік будемо заступати один одного, але ввійти в нову справу було так важко, що на обмін забракло сил — я так і залишився директором, а Валерій завідувачем кафедри, а потім і деканом факультету, а я став професором кафедри. Минуло багато років, поки йому вдалося передати цю роботу Світлані Оксамитній. Так що вже майже 30 років я викладаю на кафедрі, створеній Валерієм Хмельком.

Таким чином, крім багаторічного дружнього спілкування, я зобов'язаний Валерієві також і всією моєю професійною діяльністю — головним напрямом робіт, створенням КМІСу і кафедри соціології, де я працюю вже майже 30 років.

Колеги про Валерія Хмелька

На моїй сторінці у Фейсбучі зазвичай 30–40 лайків і 3–5 коментарів. На моє сумне повідомлення про Валерія було 900 співчутливих лайків і 200 коментарів зі стислими спогадами. Я звернувся до компанії LOOQME, що аналізує публікації, з проханням зібрати реакції на це повідомлення (до речі, спочатку вони, як звичайно, виставили ціну, але потім, дізнавшись, для чого це потрібно, виконали роботу безплатно). Інформація була опублікована інформаційними агенціями (УНІАН і Укрінформ), основними інтернет-виданнями («Українська правда», «День», «Дзеркало тижня», «Новий час», «Главком», «Гордон», «Апостроф», «Комсомольская правда», «Контракты» і т. ін.), телевізійними каналами, а також було чимало постів у соціальних мережах, загалом 264 нотатки. Це тим паче дивовижно, позаяк Валерій Хмелько вже кілька років не виступав у телевізійних передачах і не публікувався. От деякі нотатки.

Марта Фаріон (США), юрист, президент Києво-Могилянської фундації Америки

Пам'яті Валерія Хмелька: «вирвав українську соціологію із радянського минулого»¹

Всесвітньо відомий соціолог Валерій Хмелько помер 31 жовтня 2021 року на 83-му році життя у Києві. Професор Хмелько був завідувачем кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», президентом і співзасновником Київського міжнародного інституту соціології (КМІС). Академічна діяльність професора Хмелька була зосереджена на взаємозв'язку між особистістю та соціальною структурою, а Київський міжнародний інститут соціології, де він був президентом, став надійною соціологічною інституцією з відмінною репутацією. КМІС запровадив та заохочував використання екзит-полів на українських виборах з перших років незалежності України². Маючи дипломи фізики та філософії, Хмелько вивчав соціологію в докторантурі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, зосереджуючись на методологічних проблемах соціологічних досліджень. Дослідницькі зацікавлення професора Хмелька проблемами особистості та соціальної структури за радянських часів вважалися контрверсійними.

Хмелько і Паніотто включили в соціологічні опитування усталені західні процедури та стандарти.

Однак після того, як в СРСР у 1988 році соціологію було узаконено як навчальну дисципліну, Валерій Хмелько відіграв важливу роль у розвитку соціологічної науки в Україні. Він працював у широкому контексті, брав участь у міжнародних конференціях і симпозіумах, зокрема тісно співпрацюючи з відомим американським соціологом Мелвіном Коном з Університету Джонса Гопкінса в Балтиморі, США.

Партнерські стосунки Валерія Хмелька та Володимира Паніотто з професором Коном призвели до революції в українській соціології.

Валерій Хмелько, один із засновників соціології незалежної України.

У наступні роки професори Хмелько і Паніотто включили в соціологічні опитування усталені західні процедури та стандарти, у 1992 році заснували КМІС і кафедру соціології у Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

За високі стандарти цих опитувань, а також за впровадження фокус-груп, екзит-полу та вітчизняного програмного забезпечення для аналізу статистичних даних, КМІС отримав міжнародне визнання як провідної української соціологічної організації відповідного профілю.

Американський соціолог, професор Велдон Т. Джонсон, який також співпрацював із професорами Хмельком і Паніотто, сказав:

1 Радіо свобода, 2 листопада 2021 року (<https://www.radiosvoboda.org/a/pamyati-valeriya-khmelka-zasnovnyka-ukrayin%CA%B9koyi-sotsiologiyi/31540833.html>).

2 Це не зовсім так, перший екзит-пол був проведений 1998 року «Демініціативами» і Соцісом (я був у них лише консультантом), КМІС почав проводити екзит-поли від 1999 року.

«Неможливо переоцінити вплив Хмелька на українську соціологію, тому що він і Паніотто буквально витягли соціологічні методи та процедури із трясовини радянської епохи, коли публічна думка ігнорувалася. Адже, у радянські часи соціології фактично не було, а коли ЦК Компартії СРСР цікавився громадською думкою, якийсь партійний чиновник дзвонив до керівників областей і запитував, як там люди оцінюють стан справ. На початку 1990-х в Українській академії наук — це називали експертним методом. Хмелько все змінив».

В'ячеслав Брюховецький, почесний президент Національного університету -Могиланська академія», ініціатор її відродження:

«Це велика втрата для української науки. Валерій Хмелько був відомим ака-

- . Він першим у 1991 році прийшов до мене з пропозицією створити Українську академію наук.
- . Це було перше міжнародне визнання у царині соціології.
- . З Володимиром Паніотто вони були першими, хто в Україні створив науковий інститут соціології.
- . Вони вже мали міжнародне визнання у царині соціології.
- . Як наслідок, вони принесли до Києво-Могиланської Академії масш-изнання».

Світлана Хутка, лауреат медалі Наталії Паніної, 2010

Світлана Хутка, запрошена наукова співробітниця Каліфорнійського університету в Берклі, котра була аспіранткою Валерія Хмелька:

«Сьогодні дуже сумний день — спочив у вічності Валерій Євгенович Хмелько. Видатний український науковець, соціолог, громадський діяч, публічний інтелектуал, засновник кафедри соціології Києво-Могилянської академії, засновник Київського міжнародного інституту соціології, легендарний професор, якого роками цитували студенти Могилянки...

Для мене особисто це важка втрата — багаторічного наукового керівника і Людини, котра була не тільки рольовою моделлю, але й завжди давала мудрі поради. Моя вдячність Валерію Євгеновичу за школу, підтримку і натхнення — безмежна. Час, який він дарував усім, хто у нього вчився — надцінний.

Про це складно писати, тому, що утворилась пустка.

В цьому році відійшли у засвіти плеяда світових науковців, котрі кожен по-своєму працювали над однією темою, про особистість, цінності, суспільство, щастя і задоволеність життям — Мелвін Кон, Роналд Інглгарт, Альберт Бандура, і тепер Валерій Хмелько ... Це постаті глобального рівня, без чиїх робіт неможливо уявити сучасну політичну аналітику, соціологію особистості і соціальних структур, котрі створили якісно нову основу для порівняльного покраїнного аналізу політичних і економічних процесів, котрі впровадили інструментарій вивчення суспільних процесів, і отримуваними даними користуватимуться ще багато поколінь аналітиків, журналістів, політиків, експертів.

Я вдячна долі, що мені пощастило працювати з усіма цими людьми — і первинним поштовхом до того стало те, що Валерій Євгенович як науковий керівник закладав завжди надвисокі стандарти роботи, чим спонукав дуже динамічний поступ і самовдосконалення.

Такі Особистості, як він, — перетворюють світ навколо себе навіть за своєї фізичної неприсутності, лишаючи безцінний спадок ідей, життєвих уроків і принципів. Але як би хотілось, щоби люди мали безсмертя...»

Олена Богдан, випускниця Могилянки, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології НАУКМА, голова Державної служби України з етнополітики та свободи совісті:

«Нещодавно відійшла у засвіти людина, яка значною мірою вплинула на мої життєві траєкторії, — Валерій Хмелько. Перебуваючи у відрядженні на Закарпатті, не зможу приєднатися до колег, друзів і рідних, які зберуться завтра разом попрощатися. Але приєднуюся до всіх тих, хто діляться спогадами.

Питання мовних та етнічних ідентичностей України — одна з профільних тем Валерія Хмелька. За збігом (або ж навпаки — закономірно) саме мовним практикам і преференціям, державній політиці в цій царині присвячена сьогоднішня й завтрашня консультації на Закарпатті. Зайве казати, на нинішній посаді голови Державної служби України з етнополітики та свободи совісті багато працюю з питаннями мовних та етнічних ідентичностей.

Перша наша зустріч з Валерієм Євгеновичем була чверть століття тому. «Найкращий шлях у соціологію — через фізику», — ці слова лектора Валерія Хмелька в далекому 1996 році спонукали мене зосередитися на тоді ще зовсім невідомій

мені соціології. Адже в школі навчалася у фізико-математичному класі, фізику дуже любила та навіть розмірковувала, чи не обрати її як майбутній фах. Ми тоді були першокурсниками факультету суспільних наук, ще не поділені на спеціальності. Не певна, чи опинилася б у соціології, якби вступ до неї мені викладав хтось інший.

Потім було написання курсової та кваліфікаційної роботи з ним як науковим керівником. Він мав пристрасть до точності формулювань і прагнення бачити картину в комплексі.

Олена Богдан та Валерій Хмелько, 2010

Важко давався вибір теми курсової. «Науковий інтерес — це завжди особистий інтерес», — темпераментно сказав професор. І за 5 хвилин пошуків, що цікавить особисто мене, ми вже формулювали тему про процеси демократизації у США. Ця тема так і залишилася зі мною на довгі роки.

Потім була його рекомендація до Оксфордського університету. І деякі напутні слова, які були справжнім потрясінням для випускниці бакалаврату (тим паче, коли чуєш їх від метра). Щось на кшталт: продовження Вашої роботи в царині соціології буде важливим і для соціології, і для демократичного розвитку України. Мені тоді здалося, що він перебільшує, але я таки залишилася в соціології.

Далі була його рекомендація до Лондонської школи економіки й політичної науки. Одного дня виявилось, що мого листа з Британії він зберігав роздрукованим протягом багатьох років.

Валерій Євгенович позиціонував себе як «послідовний матеріаліст». І дуже здивувався, коли на етапі дисертації мої пошуки розуміння процесів демократизації привели мене до питань релігії.

Хоча в царині досліджень ми тематично розійшлися, він дуже заохочував викладання курсів про щастя й потенціал особистості в суспільстві. Так я почала викладати «Соціологію особистості» та власні авторські курси «Соціологія щастя» та «Соціальні аспекти формування позитивного потенціалу особистості». Попри вимушено громіздку назву, останній був найлегшим для сприйняття та найближчим до повсякденних викликів людини в сучасному світі. Мабуть, матеріали саме з цього курсу регулярно згадую в найрізноманітніших контекстах.

Склалося так, що вчилася і на його позитивних якостях, і на його помилках. Зокрема й вчилася не боятися помилок. Світла пам'ять!»

Олексій Гарань, професор НаУКМа, науковий директор Фонду «Демократичні ініціативи» згадає багато цікавого, зокрема про участь Валерія Хмелька у створенні разом з Мирославом Поповичем, Олександром Ємцем та Володимиром Філенком Партії демократичного відродження України¹:

«Валерій Євгенович був прагматиком та ідеалістом водночас. З початку 1990 р. він брав активну участь у творенні і діяльності «Демплатформи в КПУ». А робити це в Києві, порівняно з Москвою, було ох як ризикованіше! 23 червня 1990 р. саме він від імені «Демплатформи» виступає на з'їзді КПУ з вимогами радикального реформування партії. І коли ці ідеї було брутально відкинуто (показово, що Хмелька, кандидата від «Демплатформи» в ЦК КПУ, навіть не включили до списку голосування), 22 липня утворився оргкомітет по створенню нової партії: а співголовами стали Володимир Філенко та Валерій Хмелько. Нарешті, в грудні 1990 р. на базі «Демплатформи» твориться Партія демократичного відродження України. Серед співголів, поруч з Мирославом Поповичем, Олександром Ємцем, Володимиром Філенком та іншими, і Валерій Євгенович. ПДВУ була цікавою спробою поєднання двох крил: ліберально-демократичного і соціал-демократичного (детальніше про це можна прочитати і подивитися відповідні документи в книзі О. Тертичного «Перша спроба демократичної будови політичної партії в Україні», виданої в пам'ять про ті події за допомогою КМІС). До соціал-демократичного крила разом з Поповичем належав і Хмелько. Чому не вдалося створити потужну, справді українську соціал-демократію – тема окремої розмови.

Працюючи над власними спогадами і розбираючи документи тої доби, я віднайшов «Звернення до народу України» 19 серпня, спрямоване проти путчистів. Там стоїть і підпис Хмелька від ПДВУ.

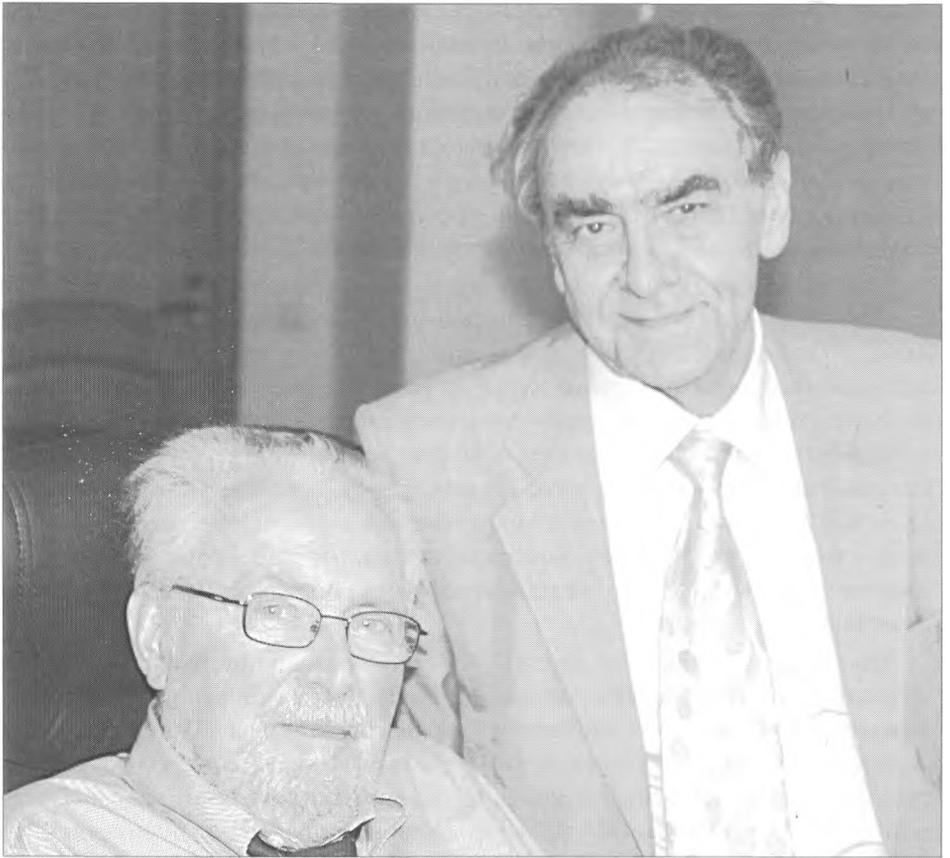
(...)

А ще, кажуть, що Валерій Євгенович блискуче танцював рок-н-рол. Шкода, що не побачив. Шкода, що коли іде від нас така людина, завжди думаєш про те, що в потоці повсякденних справ замало спілкувалися в позаробочий час».

Нарешті хочу навести ще раз (вони вже публікувалися) слова Мелвіна Кона про Валерія Хмелька.

1 Див.: Українська правда: блоги (<https://blogs.pravda.com.ua/authors/haran/61803f36a9d33/>).

Мелвін Кон (1928–2021), видатний американський соціолог, колишній президент Американської соціологічної асоціації, праці якого багато хто вважає класичними, написав це для нашого часопису у зв'язку із 70-річчям Хмелька. Коли я свого часу перекладав це привітання для часопису, то вирішив уточнити, що Мелвін має на увазі, коли пише про Валерія «great». Я запитав — це справді означає великий соціолог, як Парсонс, Мертон, Лазарсфельд? І Мелвін уточнив, що так, великий, як Парсонс і Мертон, але не Лазарсфельд, якого він не вважає великим. Натомість Валерій справді є великим ученим і Мелвін пояснює, чому він так вважає:

Мелвін Кон та Валерій Хмелько, Київ, 2010

«Уся моя довга кар'єра в соціології пройшла під знаком виняткового везіння зі співробітниками-співавторами, у яких я багато чого навчився, які збагатили моє професійне та особисте життя і на яких я завжди покладався в тому, що стосується їхніх знань, інтуїції, їхніх праць, їхньої емоційної підтримки. Всіх їх я люблю і поважаю. Кажу про це, щоб задати рамки моїх коментарів про людину, яка вирізняється навіть на тлі надзвичайної групи, що становить ядро мого особистого і професійного існування, — про Валерія Хмелька.

Багато чого з того, що я знаю про Валерія, просто підтверджує те, що мені говорили про нього ще до того, як я вперше зустрів його (на Радянсько-американській соціологічній конференції у Вільнюсі, у Литві, 1987 року). Він, як багато хто з Вас знає, є видатним соціологом і соціальним психологом із надзвичайним поєднанням інтелектуальних талантів: винятковою здатністю бачити сучасну соціальну реальність у контексті історичних змін, політичних та економічних умов і теоретичної перспективи; при цьому, не втрачаючи з поля зору ширшого соціального контексту, він має тонке відчуття значущості навіть мізерних знахідок, їхніх наслідків для більшого цілого і необхідності пересвідчитися в тому, що в нас є найпереконливіші свідчення обґрунтованості цих знахідок.

Крім того, як Вам, вважаю, відомо, він — людина великої особистої чесності та людської гідності. Щоб дізнатися про такі речі, не обов'язково співпрацювати з кимось упродовж двох десятиліть, тому я усвідомлюю, що, характеризуючи Валерія таким чином, я лишень підтверджую справедливості того, що загальновідомо про нього, — навіть з точки зору спостерігача, який мав вельми сприятливу можливість бачити, як він діє в безупинному дослідницькому процесі, з усіма його радостями, фрустраціями та викликами.

Хочу додати до цієї картини ще одну деталь — те, що я мав можливість спостерігати, гадаю, як ніхто інший (крім, ясна річ, Володі Паніотто, його ще більш давнього колеги). Я розповім це в термінах афоризму, сформульованого моїм найдавнішим колегою і другом Кармі Скулером (Carmi Schooler). Істина Кармі (одна з інших) полягає в тому, що коли в процесі аналізу ми знаходимо те, що відповідає нашим очікуванням, особливо якщо це підтверджує гіпотези, що глибоко імпонують нам, ми рідко ставимо під сумнів методологію, що привела до цієї знахідки, але коли ми виявляємо щось несподіване, особливо якщо воно, схоже, суперечить цим нашим гіпотезам, ми готові гори звернути, аби з'ясувати, чи не є ця нібито знахідка артефактом, породженим методологічною помилкою.

Ми мусимо, звісно, бути настільки ж пильними, аби переконатися, що результати, які підтверджують гіпотезу, не базуються на методологічній помилці. Гаразд, ніхто не заперечує, що іноді ми справді намагаємося відстежувати можливі помилки, навіть якщо знаходимо те, що хотіли знайти. Але тільки Валерій, судячи з мого досвіду, справді здатен відокремити свої бажання від своєї методологічної практики. Валерій шукає можливі помилки, коли ми виявляємо те, що хотілося, так само ретельно і плідно, як і тоді, коли знаходимо те, чого не хотілося б.

Його еґо реалізується не в його гіпотезі, але в нездоланному бажанні, щоб те, що він повідомляє як факт, не виявилось простою методологічною помилкою. Можна сказати, що річ просто в його чесності, і я вже зазначав, що Валерій широко відомий як людина великої чесності. Безумовно, але йдеться про особливого штибу чесність, не надто широко практиковану і, безумовно, не такою мірою, як у разі Валерія. Якщо я згадую ті численні випадки, коли я спостерігав цю властивість Валерія, я думаю, що він той справжній учений, котрих часто описують в ідеалі, але яких не так часто можна зустріти в реальності. Можливо, це

породжено його глибоким зануренням в життя його ego-ідеала — Айнштайна. Можливо, це породжено якимись аспектами його власної життєвої історії, котру я повною мірою не знаю або не розумію. Але я точно знаю, що неодноразово у важливих для нашого спільного дослідження випадках Валерія насторожували деякі очевидні знахідки, що не давали підстав завагатися в них, проте він (і тільки він один) вважав їх не відповідними його знанню соціальної реальності. І зрештою він виявляв, що ми схилили в якійсь непроясненій частині аналітичного процесу. Я також знаю, що коли ми знайшли те, що, схоже, суперечить результатам усіх наших останніх досліджень (зокрема, виявилось, що особистісні характеристики дорослих чоловіків і жінок були напрочуд нестабільними в період радикальних соціальних змін в Україні), Валерій наполіг, аби ми виключили всі інші, здатні вплинути на це чинники, що дало б змогу пересвідчитися, що ми отримали реальний результат: на це пішло шість місяців напруженої роботи, але коли Валерій установив, що знахідка реальна, я був упевнений, що вона пройшла остаточну перевірку. Подальші знахідки інших дослідників в іншій країні підтвердили наші результати».

Отримано 20.11.2021